

Joachim Bahlcke – Thomas Winkelbauer (Hgg.): Schulstiftungen und Studienfinanzierung. Bildungsmäzenatentum in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern, 1500–1800.

(Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 58.)
Böhlau–Oldenbourg, Wien–München, 2011. 406 oldal.

Az oktatás által közvetített javakhoz való hozzáférés egyenlősége, illetve a hozzáférés pusztja lehetősége a 21. század elején is komoly probléma, amely rengeteg, és ugyanakkor látszólag sosem elegendő anyagi és emberi erőforrást mozgat meg minél jobb megoldások kidolgozása és fenntartása érdekében. Bár az állami oktatási rendszerek kiépítésével a 19–20. században a kormányzat a legtöbb európai országban kiemelkedően nagy szerephez jutott az oktatási intézmények létrehozásában és működtetésében, az oktatásban a mai napig a fenntartói háttér bizonyos pluralitása jellemző: számos más társadalmi szereplő is hozzájárul erőforrásaival a következő generációk minél hatékonyabb felkészítéséhez, s egyúttal általában annak alakításában is részt kíván venni. Mindezt azért érdemes végiggondolnunk, mert a történelmi kérdésseltevések optimális esetben párbeszédet folytatnak a jelennel, és az itt bemutatandó kötet tanulmányai éppen az oktatás finanszírozásának kora újkori módszereibe engednek betekintést.

A kora újkori *educational revolution* Közép-Európában az utóbbi időben a felekezeti képződés folyamatának kontextusába került: már a konfeszionalizációs modell megfogalmazója, Wolfgang Reinhard szerint is mind a helyi közösségek, mind az egyházi és világi felsőbbeségek érdeke megegyezett

abban, hogy a társadalom minél szélesebb rétegeinek közvetítsék a „helyes” értékeket és normákat, s erre az oktatás intézményi formáit kiválóan alkalmaznak tartották. Ezen túl az egyházi és világi igazgatás egyes szintjeinek egyre növekvő számban volt szükségük megfelelően képzett hivatalnokokra, és ezt az igényt szintén a magasabb szintű iskolák segítségével elégítették ki. Ám miközben a felekezeti megközelítésben írt oktatástörténetnek már vannak eredményei, az iskoláztatás anyagi alapjainak megteremtése mint vizsgálati téma ez idáig háttérben maradt. E hiányt orvosolandó rendeztek 2007 szeptemberében egy nemzetközi konferenciát Bécsben, amelynek tanulmánykötetként jelent meg a recenzált munka a *Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* tekintélyes sorozatának 58. köteteként. A konferenciaelőadások és a tanulmányok tér- és időbeli keretét a Habsburg Birodalom területe, illetve az 1500 és 1800 közötti időszak adja.

A szerkesztők, Joachim Bahlcke és Thomas Winkelbauer az előszóban (9–14) a fentiekén túl a Habsburg államalakulat sajátos és – többek közt éppen általuk – alaposan reflektált vallási, politikai és etnikai sokszínűségére hívják fel a figyelmet. Mint írják, e tagoltság által különösen jól érzékelhető, hogy az „oktatási mecénatúra

a reformáció és a felvilágosodás között alapvetően a felekezetiiség, az állampatриotizmus és a kora modern nemzeti gondolat erőterében állt”. Az egy-egy intézmény vagy épp szegény diákok javára letett adományok ugyanis nemcsak „a szegények megsegítésének keresztény gondolata jegyében szegény fiatal emberek szükségleteire [általában], hanem egyre növekvő mértékben egyes csoportok vagy régiók konkrét hasznára irányultak” (12). Így az iskolahálózat bővülésének folyamata az impérium számos vallási és nyelvi csoportja, kis politikai egysége révén az egymás szándékait támogató és keresztelő törekvések polifóniájává alakult, amelyben a bécsi udvar hangja – legalábbis a 18. századig – korántsem volt annyira erős, hogy mindössze az „állami” és a „privát” akciók két szótát lehetne kihallani belőle.

Az első rész négy tanulmánya különböző szempontokból ad áttekintést a bevezetőben megfogalmazott történelmi kontextusról. Közülük Anton Schindlingnek a 16–17. századi európai történelem központi problémájaként koncipiált felekezeti képződésről, és Winkelbauernek a cseh és osztrák rendek kollektív identitásairól írt összefoglaló jellegű tanulmányainak részletesebb bemutatásától eltekintek, mivel ezek a problémák talán közismertebbek, kapcsolódásukat a kötet szűkebb témájához pedig az előszó alapján már ismerhetjük. Stefan Ehrenpreis innsbrucki professzor az egyház- és az oktatástörténet-írás kapcsolódási pontjain végigtekintve megállapítja, hogy a konfesszionalizáció-paradigmát megelőzően Németországban utoljára Max Webernek

a protestantizmusról szóló tézise fejtett ki komolyabb hatást az iskoláztatással kapcsolatos kutatásokra, amely a 20. század elején lendítette fel a református oktatási intézmények és pedagógiai dokumentumok iránti érdeklődést. A második világháború után viszont hosszú időre távol került egymástól a két diszciplína. Ehrenpreis ezt érezhetően szomorúnak tartja, pozitív példája pedig az Annales-kör fémjelezte francia történetírás, ahol a 60-as évektől kezdve a „nevelés, oktatás és vallás” összefüggései fontos kérdéssé váltak, és ez már évtizedekkel ezelőtt rendkívül gazdag szempontrendszerű (alfabetizáció-, iskolahálózat-, olvasáskultúra-kutatás) összefoglalásokat eredményezett. Ezt követően a felekezeti megközelítés eddigi, a régi Német-római Birodalom iskoláztatását érintő eredményei kerülnek terítékre: például a 16. századi egyetemalapítási hullám, az uralkodói felügyelet természetű (amely többnyire csak a „csúcshintézményekre” terjedt ki), a helyi elitek elköteleződése az iskolai oktatás mellett és a felvilágosodást megelőző, 1700 körüli reformhullám az oktatásban. Az oktatás efféle, politikai szempontból történő megközelítésében a finanszírozás kérdése elsődleges fontosságot nyer – hangsúlyozza Ehrenpreis a tanulmány utolsó részében. Ebben felállít egy egész Európára jellemzőnek tartott tipológiát is az oktatás anyagi alapjainak forrásaira nézve, amely négy típust tartalmaz: az uralkodói és a lokális hatalom ráfordításait, a magánjellegű adományokat és a tandíjat. Jonas Flöter rövidebb írása rámutat, hogy a német nyelvű történetírás még nem használ sem az „állami, az

üzleti és a magánszféra között működő hálózatok, mozgalmak és szervezetek”, sem a hozzájuk tartozó szociális tevékenység leírására közös fogalomkészletet. A viszonylag nagy fogalmi sokszínűségben egy újabb keletű definíciós kísérlet szerint *Mäzenatentum* alatt érthetjük a „magántulajdon közszolgálatba állítását olyan célokra, amelyek állami forrásból is támogatást nyernek” (63), így erőforrások az oktatásra fordítását is. A *Stiftung* fogalmát hagyományosan jogtörténészek vizsgálták, ám M. Borgolte megpróbált kultúr- és társadalomtörténeti megközelítéssel élni, amelynek legfontosabb momentuma, hogy az alapítványtevő olyan célt jelöl meg adományára számára, amely a saját „akcióterületének” (többnyire az életének) határán túlnyúlik, a későbbiekben pedig akarátát végrehajtva mintegy jelenvalóvá teszik őt az ezzel megbízottak. Természetesen az alapító emlékezete nem az egyetlen célja ezen aktusoknak, a *caritas* gyakorlása legalább ugyanennyire fontos szempont. Flöter néhány példán megmutatja, hogy a két fogalom fenti értelmezése a kurrens korajókor-történeti kutatásban is jelen van, majd tanulmánya végén a kötet harmadik kulcsfogalma, a *Bildung* gazdag fogalomtörténetét vázolja fel, és megállapítja, hogy az a kora újkorral foglalkozó szakirodalomban a mai jelentésével összhangban – de a korabelitől elszakadva – minden szervezett oktatási-tanulási tevékenységre használatos.

A további négy, részben időrendi, részben felekezeti alapon összeállított blokkban olvashatjuk azokat az esettanulmányokat és tágabb fókuszú ismeretéseket, amelyekben „a reformáció

utáni oktatási mecénatúra számos részletét” ismerhetjük meg (12). Az első közülük, amely mindössze két dolgot tartalmaz, a 16. századra és evangélikus környezetben működő iskolákra koncentrál. Martin Holý Cseh- és Morvaország olyan iskolai alapítványait vizsgálta, amelyeket a reformáció után az új tanokat követő nemesség hozott létre. A három példa: a morva testvériség eibenschitzi (ma: Ivančice, Csehország) gimnáziuma, a großmeseritschi (ma: Velké Meziříčí, Csehország) gimnázium és a sobiesloui (ma: Soběslav, Csehország) latin iskola alapításának eltérő történetei a szerző szerint azt egységesen mutatják, hogy az alapítással a nemesek saját felekezetiük megerősítéséhez járultak hozzá. Holý azt is kiemeli, hogy „nemzeti” motiváció nem mutatható ki az alapítók részéről. Ezzel éppen ellenkezőt állít Christine Absmeier a sziléziai rendek és a latin iskolák viszonyát bemutató dolgozatában, aki úgy látja, hogy a nemesség és a városi polgárság jelentős anyagi ráfordítása az oktatási intézmények fejlesztésére a reformáció befogadását követően egységes koncepció jegyében történt: a lutheri *vera religiót* és a rendi államot mint optimális államformát összekötő és ajánló Melanchton-féle iránymutatásában. Nézetei nemcsak az iskolákban oktató humanista professzorok, hanem a világi elit körében is ismertek és népszerűek voltak, alapvetően befolyásolták politikai tevékenységüket, és hatottak a kialakulófélben lévő tartományi azonosságtudatra (*Landesbewusstsein*) is. Az új vallást követő nemesek és polgárok pedig az iskolákra és iskolázásra egyértelműen olyan tevékenységként tekintettek, amelyek a melanchtoni cél-

kitűzésnek megfelelően egyszerre szolgálták Isten dicsőségét és a haza üdvét.

A második szakaszban 16–17. századi alapítványokkal foglalkozó tanulmányokat olvashatunk, ezúttal felekezeti distinkció nélkül, így ide került például a kötet egyik hazai szempontból igen releváns dolgozata, Fazekas Istváné. A tanulmány a rendelkezésre álló szakirodalom alapján felvázolja a három részre szakadt Magyarország iskolatípusainak sajátosságait, lehetőség szerint kiemelve a finanszírozási megoldásokat. Az evangélikus és katolikus kisiskolák hálózatától kezdve a középfokú intézményeken át az egyetemig, illetve fontos kiegészítésként a *peregrinatio academică*ig az oktatás minden szintjét ismerteti a szerző. Azonban éppen az iskolák anyagi viszonyaira nézve rendszeres kutatások híján jellemzően csak hely- vagy egyháztörténeti írásokban szereplő példákat tud felmutatni, amelyek ugyan tanulságosak, mégis kevésnek bizonyulnak ahhoz, hogy Fazekas e szempont mentén próbáljon meg általánosabb tanulságot megfogalmazni. Joachim Bahlcke egy glogauai (Szilézia, ma: Łódź, Lengyelország) nemes, Joachim vom Berge 16. századi ösztöndíj-alapítványának sorsát követi egészen a 18. század közepéig. Az evangélikus diákok gimnáziumi és – sziléziai protestáns egyetem híján – birodalmi egyetemi tanulmányait fedező alapítvány az alapítói rendelkezéseket és a kezelés módját tekintve megfelelt a korszakban létrehozott hasonló intézményeknek (így a Christine Absmeier által bemutatottaknak is). A fehérhegyi csata után a protestáns oktatás helyzete megrendült

a cseh korona országaiban, ám a család és az ösztöndíjakról döntő grémium sokáig megakadályozta, hogy az alapítványt katolikus kézre játsszák. Erre csak akkor került sor, amikor a család egyik tagja 1670 körül katolizált, s I. Lipót dekrétuma segítségével hozzájutott a tőke nagyobb részének kezeléséhez, amelynek jövedelmét ettől kezdve a helyi jezsuita kollégium élvezte. A 18. század közepén a katolikus ág kihalása után a család másik ága az ezúttal református uralkodó, a porosz II. Frigyes közreműködésével szerezte azt vissza az evangélikus oktatás számára. Szerkesztőként Bahlcke nem mulasztotta el a konfesszionális és a regionális politika dimenziójába helyezni a történetet: a tanulás így az, hogy az alapítványt tevők és kezelők implicit módon politikai törekvések részévé válnak, ezúttal az országhatárokat átlépő protestáns oktatási tradíció támogatása révén. Ez a támogatás a Habsburg-hatalom számára gyanús és üldözendő jelenség volt, mivel szembement a birodalom egységét és katolikus jellegét erősítő törekvésekkel. A sziléziai tárgyú kutatást még egy tanulmány képviseli itt: Julian Kümmerléé, amely a boroszlói (ma: Wrocław, Lengyelország) *Magdalenengymnasium* első német nyelvű színdarabjával, Christian Gryphius művével (1690) foglalkozik. A német nyelv történetéről szóló, irodalomtörténeti jelentőségű mű születése tulajdonképpen egy városi tanácsnoknak köszönhető, aki alapítványt tett egy német nyelvű drámai darab bemutatására az iskolai színpadon. Uwe Koch a 17. századi bautzeni (Németország) orvos és tanács-

nok, Gregor Mättig széles körű mecénási tevékenységét tárja fel, amelyet a helyi evangélikus gimnázium érdekében fejtett ki. Walpurga Oppeker részletgazdag dolgozata pedig egy felső-ausztriai katolikus nemes, Joachim Enzmilner von Windhag intézmények sorára kiterjedő oktatási mecenatúráját mutatja be.

A harmadik részben szerzetesrendek iskoláiról esik szó. Kvantitatív megközelítésével és 18. századi fókuszával kitérnek a cseh jezsuita provincia (Cseh-, Morvaország, Szilézia, Lausitz) csehországi kollégiumainak szemináriumait vizsgáló munka Kateřina Bobková-Valentová tollából. A *seminarium* a jezsuita terminológiában egyszerűen internátust, különböző háttérű diákok lakhatására és ellátására szolgáló intézményt jelentett, mint azt a szerző a bevezető fejezetben világosan megmagyarázza. A tizennégy vizsgált intézmény lakóinak létszámát az alapítványi férőhelyek számával összehasonlítva kiderül, hogy a kettő többnyire nem fedi egymást: a valóságban gyakran kevesebb tanulót lehetett az alapítványi jövedelemből elhelyezni a szemináriumban, mint az alapító kívánta. Egy szemináriumi anyakönyv (Komotau, ma: Chomutov, Csehország) segítségével feltárva az ösztöndíjas diákok életkorát, társadalmi háttérét és tanulmányi adatait, kirajzolódnak az ösztöndíjak kedvezményezettjeinek jellemző vonásai is. Ugyanezen jezsuita rendtartománynak a morvaországi Olmützenben (ma: Olomouc) található kollégiumáról ír Stefan Samerski, bemutatva, hogy a rendi vezetés, a püspök, a császár és a pápa hogyan dolgozott együtt a trienti zsinat idején egy Morvaország,

sőt egész Közép- és Észak-Európa katolikus megújulásának bázisául szolgáló oktatási intézmény (gimnázium és papi szeminárium) létrehozásán. Samerski azt is megmutatja, hogy a 17. századi fénykor után, amikor egyre kevesebb új mecénás kereste meg a kollégiumot, jelentősége csökkenésével párhuzamosan lassan önállóságának egyre nagyobb korlátozását is el kellett fogadnia. A harmadik jezsuita témájú munka a rend tiroli intézményeinek finanszírozását járja körül, ám Astrid von Schlachta tanulmányát nem a politikai vonatkozások, hanem inkább a gazdálkodás és a jövedelemszerzés lehetőségeinek és korlátainak feltárása teszi figyelemre méltóvá. Arthur Stögmann kimutatja, hogy a piarista rend Morvaországban és Alsó-Ausztriában a 17. században protestáns többségű területeken, de katolikus földesúr hívására telepedett le. Ez alól a kivételt a század végi bécsi iskolanyitás jelenti, amelyet a rendi vezetés részéről elsősorban presztízsszemponctok vezéreltek. Végül Hedvika Kuchařová révén ismét Csehország, a strahovi (ma: Prága része) premontrei kollégium kerül tárgyalásra, amely a jezsuita oktatási intézmények árnyékában, velük hol konfrontálódva, hol együttműködve sikeres eszköznek bizonyult a rendi utánpótlás megnyeréséhez és neveléséhez.

A 18. század címet viselő utolsó blokk első írása Regina Pörtner munkája, amely a katolikus megújulás 1561–1712 közötti magyarországi és ausztriai eseményeiben igyekszik a különböző érdekelt – s távolról szemlélve azonos érdekű – felek: az uralkodó, a katolikus helyi elit, az egyházi elit, a jezsuita rend erőviszonyait

és érdekkonfliktusait rekonstruálni. Rejtélyes viszont, hogy ez az egyébként kiváló tanulmány miért itt kapott helyet, amikor 18. századi események csak elvéve szerepelnek benne. Ingrid Kušniráková, a Szlovák Tudományos Akadémia munkatársa a 17–18. századi magyarországi konviktusokat mutatja be. Először az alapítások körülményeit, majd a gazdasági hátteret és az intézmények mindennapjait, végül a 18. századi változásokat írja le igen alaposan – utóbbi a királyi kormányzat mind nagyobb szerepvállalásának lépéseit veszi sorra az alapítványok feletti felügyeleti jog kodifikálásától (1723) kezdve a királyi ösztöndíjas helyek növekedésén át a konviktusok 1784. évi feloszlásáig. Számos érdekes és ismeretlen részletet felsoroló dolgozatának értékét viszont sajnos csökkenti a hivatkozások szűkmarkú használata, ami véleményem szerint kifejezetten az ellenőrizhetőség rovására megy. A 18. század iránt érdeklődő magyar közönség számára ismert Olga Khavanova munkássága, jelen írásában az említett királyi ösztöndíjakat az uralkodói „szociálpolitika” eszközeként tekintve az ösztöndíj-igénylés és -osztás szabályosságait és szabálytalanságát világítja meg komoly forrásbázisra építve. Végül Ivo Cerman tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a felvilágosodás oktatással kapcsolatos célkitűzései – ez esetben a kisiskolák hálózatának gyarapítása, újfajta pedagógiai módszerek meghonosítása – nemcsak állami kezdeményezésre valósultak meg a Habsburg-országokban, hanem a nemesség egyes képviselői is önállóan és rendkívül aktívan vették ki a részü-

ket a felvilágosodás programjának megvalósításából.

A fenti tömör felsorolásból is kibontakozik az a számtalan részlet és továbbgondolásra érdemes következtetés, amellyel az olvasó a kötetet végigolvasva találkozhat, de a tanulmánykötetek jellegzetes problémája, a tartalom sokfélesége erre a könyvre is rányomja a bélyegét. A szerkesztők maguk is jelzik, hogy még az időrend és a felekezetek szerinti tagolásban is maradtak ki nem küszöbölhető következtetések. Ez a források valóban különböző szinteken álló feldolgozottságával, az egyes tanulmányok nyújtotta kép eltérő „élességével” persze kielégítően magyarázható, de akkor is sajnálhatjuk, hogy általános tanulságok megfogalmazására kísérlet sem történik. Pontosabban az ilyen jellegű állítások a kötet elején találhatóak, és nem utalnak közvetlenül a felsorakoztatott eredményekre. A téma elméleti kereteinek pontosítását, amely például egy tipológia felállításában vagy a terminológia pontosabbá tételében jelenhetne meg, a kötet közvetlenül nem mozdítja elő. Stefan Ehrenpreis és Jonas Flöter tanulmányai tesznek ugyan ebbe az irányba lépéseket, ám megállapításaik a könyv többi részében nem keltenek visszhangot.

Mindent összevetve olyan kötetet kaptunk, amely az oktatásfinanszírozás témáját elhelyezi a kora újkori Habsburg Monarchia kutatási kontextusaiban, valamint ugyanebben a témában igényes és jól használható tanulmányok seregzemléjét tartalmazza. Ezen belül pedig a vizsgálatok súlypontja a felekezetek alakulásának folyamatára esik, s kisebb hangsúllyal a 18. századi állami befolyásszerzés egyes lépései is

tematizálódnak. Ezen túl inkább egy seregszemplét olvashatunk különböző, finanszírozásról szóló tanulmányokból, amelyek között azonban sok kifejezetten igényes és jól használható.

Magyar szemmel nézve nemcsak a négy magyarországi vonatkozású dolgozat miatt megkerülhetetlen a kötet, hanem amiatt is, mert számos iskola-típus kutatásához kínál szempontokat és párhuzamokat, és ezzel segíthetné

a magyar politika-, egyház- és oktatástörténet közép-európai beágyazását. Csak remélni tudom, hogy a kötet utat talál a kora újkori Közép-Európa politikájával, felekezeteivel, oktatásával foglalkozó történészekhez és műhelyekhez, valamint a tágabb szakmai közönséghez is.

Szekér Barnabás